

Politiky genderové nerovnosti mužů a žen v Evropské unii z hlediska analýzy rámců*

MARTINA KAMPICHLER**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The EU's Gender Equality Policies from the Perspective of Policy Frame Analysis

Abstract: This article deals with the political problematisation of gender inequalities in the context of the European Union's gender equality policies on a supranational level. Based on the concept of transnational advocacy networks (TAN), the first part of the article presents the European Women's Lobby and units at the European Commission dealing with gender equality policies as two key actors in TAN that promote gender equality issues within the structures of the EU. The article then moves on to describe policy frame analysis as an approach to analysing the way in which the gender inequalities addressed by these actors are politically problematised in three policy documents connected to the European Commission's 'Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010'. The analysis focuses on the main frames in these documents that legitimise the existence of an independent policy field concerned with gender equality at the EU level and discusses the ramifications of these frames for the promotion of gender equality; for example, how certain policy measures might lead to different outcomes when promoted within different frames.

Keywords: gender equality policies, frame analysis, transnational advocacy networks, cooptation, agenda setting, European Union.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 4: 785–808

Politiky¹ rovnosti mužů a žen² Evropské unie (EU) dnes tvoří jeden z hlavních základů aktivit, které podporují genderovou rovnost, a tím mají zásadní vliv na vnímání, zkoumání a možnosti dalšího rozvoje genderové rovnosti v Evropě.

* Ráda bych poděkovala všem recenzentům/recenzentkám za podnětné připomínky a všem, kteří/které mě podporovali/y při zpracování tohoto článku.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Martina Kampichler, Genderová studia, katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: martinakampichler@directbox.com.

¹ V angličtině má pojem „politika“ tři dimenze: polity (forma), policies (obsah), politics (procesy). Ve své stati se zabývám obsahovou dimenzí (policies), s níž jsou spojeny procesy definování a řešení politických problémů. Proto používám pojem politiky v plurálu.

² Český překlad pojmu „gender equality“, který danou oblast politik EU označuje jako „rovnost mužů žen a žen“, jsem převzala z dokumentů EU. Tento překlad je však proble-

V souvislosti se vstupem do EU³ a s ním spojenou lokální implementací politik rovnosti mužů a žen na to v kontextu ČR poukazují různí autoři/autorky [např. Hašková, Křížková 2003, 2006; Hašková 2005; Pavlík 2006; Linková 2006]. Tyto analýzy většinou kladou hlavní důraz na (pozitivní či negativní) důsledky politik rovnosti mužů a žen v EU pro profesionální, vědeckou či občanskou angažovanost v oblastech genderové rovnosti, rovných příležitostí či práv žen v ČR. Kromě toho také kriticky hodnotí aktivity české vlády (ve formě stínových zpráv) vzhledem k institucionální a politické podpoře genderové rovnosti [srov. např. Pavlík, Appeltoová, Havelková et al. 2008].

Přestože EU a její nadnárodní politiky takto ovlivňují aktivity v ČR, český genderový diskurz ještě do velké míry opomíjí instituce EU a oblast politik rovnosti mužů a žen v EU jako samostatný předmět analýzy. Chybí tedy genderově kritická reflexe nadnárodních politik a specifického kontextu, ve kterém vznikají, nezávisle na jejich praktických důsledcích na lokální, národní úrovni.

Feministicky motivované⁴ analýzy např. z německé jazykové oblasti [např. Kreisky, Lang, Sauer 2001; Allroggen, Berger, Erbe 2002; Sauer 2001], které se zabývají institucemi a politikami EU na nadnárodní úrovni, vytváří ambivalentní obraz: Na jedné straně upozorňují např. na to, že jsou ženy v těchto strukturách vyloučeny podobným způsobem jako už na národní úrovni (jistou, ale ne velkou výjimku, zde tvoří Evropský parlament⁵), což ukazuje na hlubokou genderova-

matický z teoretického hlediska. Jak upozorňuje např. Pavlík [2008: 15], pojmy „genderová rovnost“ a „rovnost mužů a žen“ nejsou souznačné. Genderová rovnost je obsáhlejší pojem, který zahrnuje kromě cíle rovnosti mužů a žen také zrovnoprávnění lesbické, gay, bisexuální a transgender menšiny. Nicméně v běžné praxi v dokumentech a na web-portálu EU se tyto pojmy často používají synonymně (např. v angličtině „gender equality“ a „equality between men and women“). Podíváme-li se na tematické zaměření politik, najdeme ve Smlouvě o založení Evropského společenství např. čl. 13, který umožňuje opatření k potírání diskriminace mimo jiné z důvodů pohlaví a sexuální orientace, což vytváří jistý potenciál pro rozsáhlejší chápání genderové rovnosti. Akční programy EU z posledních let v této oblasti se však i z hlediska konkrétních opatření omezují spíše na rovnost mužů a žen [viz např. Hoskyns 2000].

³ Název „Evropská unie“ byl přijat ve Smlouvě o Evropské unii, která byla podepsána v Maastrichtu 7. 2. 1992 a v platnost vstoupila 1. 11. 1993. Od té doby pojem Evropská unie odkazuje jak na aktivity „Evropského společenství“ (ES) (dříve Evropské hospodářské společenství – EHS), tak na nové formy spolupráce mezi vládami členských států, které zavedla Maastrichtská smlouva – například v oblasti obrany a v oblasti „spravedlnosti a vnitřních věcí“. V této stati používám proto zkratku EU a v případech, ve kterých odkazují na vývoj před 1. 11. 1993, zkratku EU/ES.

⁴ Na základě úvah Myry Marx Ferree a Carol McClurg Mueller [Ferree, Mueller 2007] pojem „feministicky motivovaný“ odkazuje na feminismus jako na cíl zpochybnit a změnit komplexní patriarchální struktury, s kterými jsou ženy různými způsoby – vždy ve spolupůsobení s faktory vyplývajícími z jejich specifických kontextů – konfrontovány. Takto motivované analýzy často vycházejí z otázek, které vznikají ze specifických „zkušeností žen“ a sledují mimo jiné cíl přispět k reflexi a/nebo změně těchto situací [srov. k tomu např. Harding 1986].

⁵ V Evropském parlamentu lze sledovat tendenci k vyššímu zastoupení žen než v národ-

nost těchto struktur [srov. Abels 2001; Kodré 2001]. Poukazují také na genderovanou pracovní kulturu evropských institucí [srov. např. Schunter-Kleemann 2001; Sauer 2001] a kritizují přílišné zaměření jejich politik na zájmy trhu a zájmy zaměstnaných osob [srov. např. Sauer 2001].

Na druhé straně se však zdá, že institucionální struktury Evropské unie nabízejí mnohem více prostoru pro politickou podporu rovnosti mužů a žen než instituce mnohých členských států. V posledních 40 letech se zde projevuje postupné rozšiřování této oblasti. Důležitou etapou tohoto vývoje byla např. Amsterodamská smlouva (vstoupila v platnost 1. 5. 1999), která nejen že zavedla do politik EU přístup tzv. gender mainstreamingu (čl. 3 v Smlouvě o založení ES), ale také rozšířila poslání EU vypsané v čl. 2 o „rovné(m) zacházení pro muže a ženy“ [srov. Evropská unie 2006: E/44].

Podpora genderové rovnosti ze strany EU tedy představuje jistý paradox – jak je možné, že v takovýchto genderovaných strukturách vzniká tak rozsáhlý komplex opatření podporujících rovnosti mužů a žen?

Podle Birgit Sauer [2001: 10–11] vyplývají faktory, které takový vývoj na nadnárodní úrovni podporují, mimo jiné ze zvláštností integračního projektu EU. Podle ní tento proces tvoří *mezidobí*, ve kterém se staré podmínky částečně ruší a nové ještě nejsou pevně definovány. V průběhu tohoto procesu jsou národní zákony a normy znovu vyjednávány a přehodnocovány z hlediska integračního procesu na nadnárodní úrovni. Cíle tohoto procesu nejsou pevně stanoveny a mohou se v jeho průběhu měnit. Sauer upozorňuje na to, že tyto procesy sice představují příležitost pro změny, nemusí ale nutně vést ke zlepšení situace ve prospěch genderové rovnosti. Přinášejí jenom potenciál a otevírají jistý prostor pro feministicky motivované politické iniciativy.

V této souvislosti hraje důležitou roli definování toho, co se v kontextu EU vůbec považuje za politický problém a co tedy řeší instituce Evropské unie (Evropská komise – EK, Evropský parlament – EP, Rada Evropské unie a Evropská rada – ER). Carol Bacchi [1999] ve své knize *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems* poukazuje na tyto zásadní procesy konstrukce politických problémů a upozorňuje na to, že způsob definování jistého politického problému ovlivňuje návrhy na řešení těchto problémů, cíle a konkrétní opatření s nimi spojené. Z hlediska politické podpory genderové rovnosti se proto jeví jako základní způsob politického vidění genderových nerovností ve smyslu jejich definice jako relevantního politického problému. *Mezidobí* a vyjednávací procesy v kontextu EU, o kterých píše Sauer, se pak podle Bacchi vztahují nejenom ke konkrétním zákonům a normám, ale především ke způsobu definování politických problémů, jež jsou základem takovýchto konkrétních opatření.

Ve své stati se podrobněji věnuji těmto vyjednávacím procesům a zkoumám, z jakých politických problémů politiky rovnosti mužů a žen v EU vycházejí

ních (srov. k tomu data Inter-parliamentary Union na <<http://www.ipu.org/wmn-e/regions.htm>>; cit. 10. 1. 2008).

⁶ V anglické verzi tato citace zní „equality between men and women“.

a jakou roli v tom hraje (ne)definice genderových nerovností jako (relevantního) politického problému. Východiskem mých úvah je koncept *transnational advocacy network* (v českém překladu nadnárodní advokační síť – dále jen NAS), který podrobněji představím níže.

Nadnárodní advokační síť (NAS) genderové rovnosti na úrovni EU

Podle Kathrin Zippel [2004: 63–66], odkazující na Margaret Keck a Kathryn Sikkink [1998: 2], spojuje NAS aktéry, kteří na základě společných hodnot, sdíleného diskurzu a výměny informací a služeb společně usilují o politické prosazení jistých témat. Snaží se pro svou politickou angažovanost využít příležitostí a prostorů, které vznikají na úrovni nadnárodních a mezivládních organizací, jako jsou např. EU, OSN, Rada Evropy atd. NAS zahrnuje institucionální aktéry (např. části nadnárodních a mezivládních institucí či lokálních vládních nebo parlamentních útvarů) stejně jako neinstitucionální aktéry (např. mezinárodní a lokální nevládní organizace, nadace, média atd.). Cílem těchto sítí není mobilizace velkého množství aktivistů, jak je tomu u sociálních hnutí, ale spíše množení přístupů k oblastem, kde se tvoří politiky, a tímto způsobem ovlivňovat politickou agendu a z ní vyplývající opatření. Klíčovou roli zde hraje produkce a výměna odborných znalostí [Zippel 2004: 63–65].

Možnosti aktérů NAS získat přístup k tvorbě politik, a tím i možnost ovlivňovat tyto politiky cestou poskytování informací souvisí s administrativním („apolitickým“ nebo technokratickým) přístupem k tvorbě politik na úrovni mezinárodních a nadnárodních organizací. Evropská unie např. aktivně podporuje vznik a rozvoj takových sítí, a to zejména z toho důvodu, že v procesu vytváření politik pomáhá transnacionální expertíza překlenout kulturní, politické a legislativní diference mezi členskými státy a vytváří „evropská témata“. Taková témata legitimizují nejen jednání na nadnárodní úrovni, ale také pravomoci a existenci nadnárodních institucí [Zippel 2004: 63–65].

V této souvislosti se způsoby politického problematizování jistých témat i definování politických problémů dostávají do středu zájmu politik. Aktéři NAS se snaží skrze svou expertízu nejenom ovlivňovat politickou agendu (o čem se jedná), ale také formulaci nových politik (jak se jisté problémy definují a řeší). Tento proces se často označuje jako *agenda setting*⁷ [ibid.].

V literatuře se poukazuje na to, že se ve spojení s politikami EU také vyvíjela NAS podporující genderovou rovnost a s ní spojená témata [srov. Hoskyns 1996; Klein 2006; Zippel 2004]. Zippel [2004] ve svém článku popisuje např. aktivity NAS, která vznikla specificky v souvislosti s tematikou sexuálního obtěžování, a prosazování tohoto tématu na úrovni EU, a Ute Klein [2006: 245–258] a Cathe-

⁷ Pojem se obvykle překládá jako „nastolování agendy“ nebo „určování agendy“. Pro srozumitelnost, ale také z čistě praktických důvodů, budu v textu používat anglický pojem *agenda setting*.

rine Hoskyns [1996: 202–205] poukazují na síť aktérů, které obecně podporují prosazování témat vztahujících se k genderové rovnosti.⁸ Klein a Hoskyns uvádí jako základní aktéry této sítě na nadnárodní úrovni Evropskou ženskou lobby (European Women's Lobby – dále jen EWL), oddělení zabývající se tematikou rovnosti mužů a žen v generálním ředitelství „Zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti“ a výbor Práva žen a rovnost pohlaví v Evropském parlamentu.

Užitečnost konceptu NAS pro mou analýzu spočívá v tom, že poukazuje na aktivní zapojení celé řady aktérů do definování politických problémů. Pro seskupení těchto aktérů není relevantní příslušnost k jisté instituci, ale specifické tematické zaměření a postoj (např. podpora genderové rovnosti v EU). Díky tomu se do středu zájmu dostávají na jedné straně snahy organizací, které sice úzce spolupracují s institucemi EU, avšak nejsou jejich přímou součástí (jako např. EWL⁹), a na druhé straně specifictí aktéři, kteří tvoří součást institucí EU a sledují v nich konkrétní agendu (jako např. zmíněné oddělení v EK a výbor Práva žen a rovnost pohlaví v EP).

V následující části textu představím dva ze základních aktérů NAS,¹⁰ která obecně podporuje prosazování genderové rovnosti a souvisejících témat na úrovni EU [Hoskyns 1996; Klein 2006]. Na jedné straně, jako aktér mimo instituce EU, je to EWL, na druhé straně jsou to oddělení „Rovnost mezi muži a ženami“ (Equality between Women and Men) a „Rovnost, akce proti diskriminaci: právní otázky“ (Equality, Action against Discrimination: Legal Questions) zřízené při Evropské komisi.¹¹ Schéma 1 zobrazuje tyto aktéry ve vztahu k institucím EU a k legislativnímu procesu na nadnárodní úrovni.

Cílem založení EWL bylo (lobbováním) podporovat „ženské zájmy“ na úrovni EU. Navázala na předcházející iniciativy žen (jako například CREW a ENOW¹²), které se v průběhu 80. let zaměřovaly na politiky Evropského společenství. Nápad a plán vytvořit lobbistickou organizaci, která by zastupovala ženské organizace na evropské úrovni, sice existoval už v 80. letech, ale jeho realizace ztroskotala především na diskuzích o autonomii a směřování takovéto organizace [Hoskyns 1996: 129–132; 185–187]. Podle Hoskyns Evropský parlament a také Evropská komise aktivně podporovaly vznik takovéto lobby jako „zastřešující“ organizace, která by měla mimo jiné poskytovat expertízu a stanoviska v této

⁸ Klein [2006: 245–258] to označuje jako *geschlechterpolitisches Netzwerk* (genderově-politická síť) a Hoskyns [1996: 202–205] v této souvislosti mluví o „women's European policy network“ (ženská evropská síť politik).

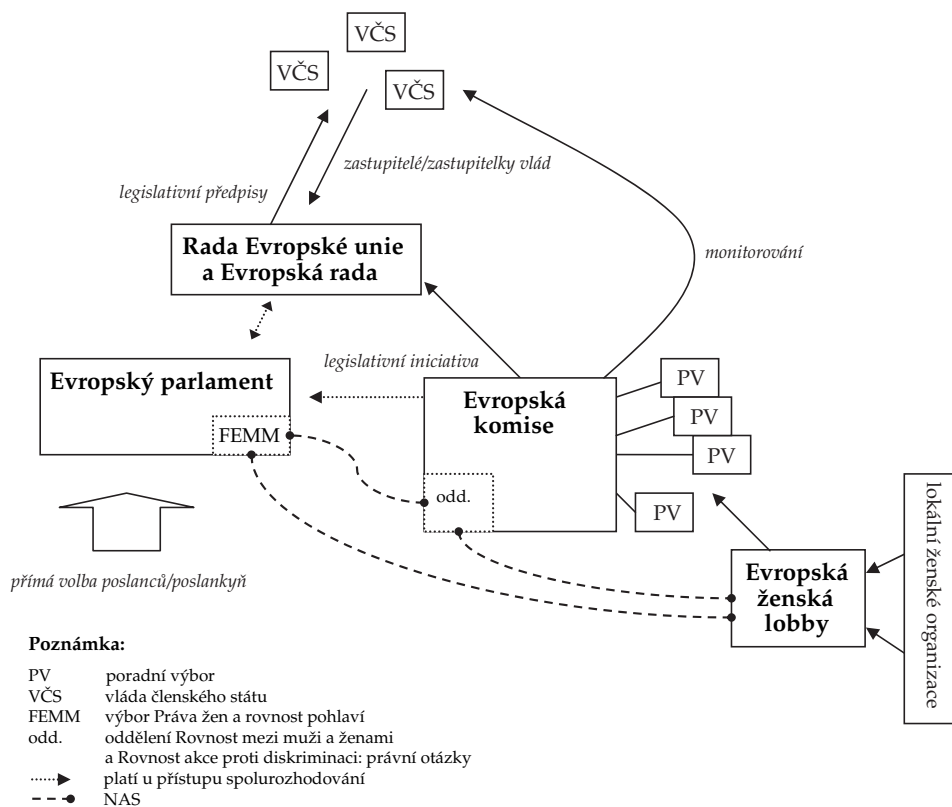
⁹ EWL hrála důležitou roli např. při procesu přípravy a vyjednávání Amsterodamské smlouvy, kde dokázala prosadit zásadní požadavky [Klein 2006: 249–258].

¹⁰ Soustředím se zde na EWL a oddělení v generálním ředitelství „Zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti“, protože jsou předmětem analýzy dokumentů v druhé části článku.

¹¹ Přesně řečeno, v rámci ředitelství G v generálním ředitelství „Zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti“, což je jedno z 36 generálních ředitelství.

¹² CREW: Centre for Research on European Women; ENOW: European Network of Women [srov. Hoskyns 1996: 129–132; 185–187].

Schéma 1. Nadnárodní advokační síť v kontextu legislativního procesu EU

Zdroj: autorka.

oblasti politik. V roce 1990 pak vznikla EWL jako formální autonomní organizace, která však hlavní část svého rozpočtu (80 %) čerpá z finančních zdrojů EK [Hoskyns 1996: 185].

Tetyana Pudrovska a Myra Marx Ferree [2004: 134–135] ve své analýze internetové sebereprezentace EWL činí závěr, že se diskurz EWL zabývá intenzivněji tématy, která jsou součástí politik EU, než např. tématy, která jsou více spojena s radikálním feminismem nebo druhou vlnou ženského hnutí (např. sexuální a reprodukční práva žen). Podle autorek se tak strategie ovlivňování politiky ze strany EWL více zaměřuje na zapojení do institucí EU než na mobilizaci žen.

Tato strategie je v souladu s pozicí EWL jako pojítka mezi lokálními nezávislými organizacemi a evropskými politickými institucemi i s jejím vztahem k EK, která ji spolufinancuje. Primární je role EWL jako aktéra NAS, podporujícího genderovou rovnost, ne jako organizace sociálního (ženského) hnutí.

Téma rovnosti mužů a žen bylo v roce 1976 institucionálně zakotveno v dnešním generálním ředitelství „Zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti“ vznikem oddělení Rovných příležitostí (mužů a žen) [Fuhrmann 2005: 39–40]. Dnes se rovnými příležitostmi obecně zabývají oddělení „Rovnost mezi muži a ženami“ a „Rovnost, akce proti diskriminaci: právní otázky“ [Europäische Gemeinschaften 1995–2008a].

Úkolem těchto subjektů je zavést rovné příležitosti mužů a žen, a to jak v rámci politik EU, tak i v administrativě EK (např. v personální politice) [Fuhrmann 2005: 40]. V obou oblastech je od roku 1996 hlavním nástrojem gender mainstreaming¹³ [Europäische Kommission 1996], přičemž oddělení „Rovnost mezi muži a ženami“ koordinuje politiku gender mainstreamingu obecně a podporuje v uplatňování gender mainstreamingu také jiné útvary. Druhé zmíněné oddělení kontroluje realizaci a prosazování právních předpisů, případně navrhuje nové. Vytváření návrhů nových politik konzultují oddělení s odborníky/odbornicemi v různých poradních výborech a pracovních skupinách (viz schéma 1).

Tolik ke konkrétním aktérům NAS. Jak už bylo zmíněno, agenda setting představuje hlavní potenciál, jehož prostřednictvím aktéři mohou spoluurčovat politiky EU. Mají tedy možnost ovlivňovat, o čem instituce EU jedná, a nastolovat a definovat témata, která by měla být v dalším vývoji politik zohledněna. Důležitou roli v tomto procesu sehrává EWL. Podílí se na něm několika způsoby: kromě práce v poradních výborech (při EK) také občas spolupracuje s výborem Práva žen a rovnost pohlaví v Evropském parlamentu, se Skupinou komisařů odpovědných za základní práva, opatření proti diskriminaci a rovné příležitosti a má status pozorovatele v Poradním výboru pro rovné příležitosti žen a mužů. Jak toto propojení naznačuje, institucionální aktéři NAS podporují proces agenda settingu hlavně tím, že se snaží expertízu EWL aktivně zapojit do své práce [Klein 2006: 240–249]. Další důležitou součástí agenda settingu EWL je vypracování tzv. position papers, ve kterých EWL kriticky komentuje aktuální události a vývoj v EU z hlediska podpory genderové rovnosti a navrhuje vlastní strategie a řešení.¹⁴

V souvislosti s těmito procesy se angažovanost aktérů NAS zdá být omezena trojím způsobem: hierarchií mezi institucionálními a neinstitutonálními aktéry NAS, hierarchií mezi institucemi EU na základě legislativního procesu a v neposlední řadě tematickým zaměřením integračního procesu EU [srov. např. Zippel 2004: 65–66; Sauer 2001].

Pravidla, podle nichž se mohou aktéři mimo instituce EU zapojit do procesu tvoření politik, určuje EK. Tím také rozhoduje, kdo a za jakých podmínek bude mít potenciál tyto politiky ovlivňovat. Uvedený mechanismus dobře znázorňuje příklad EWL: Pro lokální ženské organizace je jen zřídkakdy možné se přímo

¹³ Cílem strategie GM je zohlednit princip genderové rovnosti ve všech politikách a opatřeních. V důsledku tohoto přístupu je odpovědnost za tento cíl na všech politických aktérech.

¹⁴ Viz www.womenlobby.org sekce Position papers.

zapojit do politického procesu na evropské úrovni, protože jim chybí finanční a organizační prostředky. Tak difúzní témata jako jsou „zájmy žen“, lze zároveň jen obtížně sjednotit tak, aby se dala snadno v procesu lobbingu na nadnárodní úrovni prosadit. V důsledku toho zde existuje riziko, že se při hledání jednotného postoje, jenž by umožnil zefektivnit lobbování, vytratí některá kontroverznější témata (např. sexuální a reprodukční práva žen) či požadavky minorit [Sauer 2001: 11–13].

Aktivity institucionálních aktérů NAS jsou omezeny pozicí, kterou mají v organizační struktuře dané instituce, a rolí dané instituce v legislativním procesu na úrovni EU. To se jeví jako zásadní v případě aktivit oddělení „Rovnost mezi muži a ženami“ a „Rovnost, akce proti diskriminaci: právní otázky“, která tvoří součást jednoho z 9 ředitelství v generálním ředitelství „Zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitosti“. V legislativním procesu na úrovni EU má EK sice exkluzivní iniciativní právo, její možnosti navrhnout nové předpisy jsou ale vázány na poslání a priority vytyčené ve Smlouvě o založení ES.¹⁵ O tom, zda se z těchto (tematicky specifických) návrhů stanou legislativní předpisy EU a jaké formy budou nabývat, rozhodují v první řadě zastupitelé/zastupitelky vlád v Radě EU (v případě spolurozhodování pak spolu s Evropským parlamentem). Jak ale jasně ukazuje schéma 1, prezentování aktéři NAS genderové rovnosti nemají přímý vliv na konečné rozhodnutí v Radě EU.

Jako zásadní riziko angažovanosti aktérů NAS se v této souvislosti jeví tzv. kooptace (na niž poukazuje např. Marie Stratigaki [2004]). Jedná se o specifické používání jistého konceptu (např. genderové rovnosti). Koncept samotný se sice neodmítá, ale tím, jak se v diskurzu jistých politik používá, se časem mění jeho význam a vytrácí se jeho původní cíle. Stratigaki uvádí ve svém článku příklad konceptu sladování pracovního a soukromého života. Ten podle ní ztratil po úspěšném agenda settingu a hlubším zakotvení v diskurzu EU svůj feministicky motivovaný transformační význam (férovější dělba neplacené – pečovatelské – práce v heterosexuálním partnerství) a v dokumentech EU dnes slouží především flexibilizaci ženských pracovních sil a jejich zapojení na pracovním trhu. Stratigaki poukazuje na dvě zásadní implikace tohoto procesu. Na jedné straně tento proces zamezuje kritice zájmových skupin (např. aktérů NAS), protože původní koncept poskytuje jisté „alibi“, a na druhé straně postupně omezuje účinky politik a může působit dokonce kontraproduktivně vůči původním cílům konceptu [Stratigaki 2004: 36–37].

¹⁵ Čl. 2 Smlouvy o založení ES stanoví: „Posláním Společenství je vytvořením společného trhu a hospodářské a měnové unie a prováděním společných politik nebo činností uvedených v člancích 3 a 4 podporovat v celém Společenství harmonický, vyvážený a udržitelný rozvoj hospodářských činností, vysokou úroveň zaměstnanosti a sociální ochrany, rovné zacházení pro muže a ženy, trvalý a neinflační růst, vysoký stupeň konkurenceschopnosti a konvergence hospodářské výkonnosti, vysokou úroveň ochrany a zlepšování kvality životního prostředí, zvyšování životní úrovně a kvality života, hospodářskou a sociální soudržnost a solidaritu mezi členskými státy.“ [Evropská unie 2006: E/44].

Vycházejíc z konceptu NAS jsem se v první části článku zabývala pozicemi specifických aktérů vzhledem k jejich možnostem podílet se na tvoření politik rovnosti mužů a žen v institucích EU. Jak upozorňuje Bacchi, důležitou součástí politických procesů je vyjednávání definic relevantních politických problémů. V následující části článku se budu zabývat otázkou, z jakých konceptualizací politických problémů politiky rovnosti mužů a žen v EU vycházejí a v jaké míře problematizují genderové nerovnosti. K „politikám rovnosti mužů a žen v EU“ však nepřistupuji jako k celku, ale zkoumám je prostřednictvím klíčových dokumentů EWL, EK a ER, což mi do jisté míry umožňuje sledovat „vyjednávací proces“ mezi aktérem NAS (EWL) a institucemi EU. Z uvedených možností EWL komunikovat s institucemi EU a zapojit se do procesu tvoření politik se soustředím na agenda setting skrze position papers. Jako analytický nástroj mi k tomu poslouží analýza rámců („frame analysis“).

Rámce politik a jejich analýza

Feministická kritická literatura ve spojení s analýzou politik zdůrazňuje význam a užitečnost analýzy rámců [srov. např. Verloo 2005; Stratigaki 2004; Lewis 2006]. Analýza rámců politik (policy frames) vychází z konstruktivistického přístupu. Formulace politických problémů z tohoto hlediska nejsou pouhým popisem skutečnosti, ale tvoří součást procesů, které konstruují význam a smysl reality, a tím také spoluvytvářejí naše chápání reality [srov. např. Verloo 2005; Bacchi 1999]. Tento přístup se tedy soustřeďuje na zkoumání procesů, které jsou úzce spojené se snahami aktérů NAS uspět v agenda settingu – např. ovlivňovat způsob politického problematizování jistých témat a definování politických problémů. Ty nejsou jasně dány, ale naopak neustále vyjednávány mezi politickými aktéry.

Tzv. rámec politik představuje v kontextu těchto analýz organizační princip, který proměňuje dílčí či náhodné informace v strukturovaný a smysluplný politický problém (policy problem) [Verloo 2005: 20]. Snow a Benford [1988, 1992], na které odkazuje také Verloo [2005], poukazují ve své analýze rámců v kontextu sociálních hnutí na tři základní funkce rámců: diagnostickou, prognostickou a motivační. Diagnostická funkce zahrnuje konceptualizaci politického problému. V této funkci rámec nabízí odpověď na otázku „Co je špatně?“, čímž nejenom identifikuje a definuje jisté téma jako politický problém, ale také určuje příčinu tohoto problému a přiřazuje vinu. Ve své prognostické funkci rámec implicitně nebo explicitně navrhuje řešení definovaného problému a v souvislosti s tím nabízí i cíle a vhodné strategie jejich dosažení. Výsledkem motivační funkce rámce je pak výzva k akci – jací aktéři by měli jednat, aby se definovaný politický problém vyřešil [Snow, Benford 1988, 1990; Verloo 2005]. Těmito třemi funkcemi je pak zajišťována legitimizace politického jednání v jisté oblasti či samotné zapojení určité tematické oblasti do politické agendy (např. genderové nerovnosti).

Podobným směrem jako analýza rámců politik se ubírá Bacchi [1999] ve svém analytickém přístupu, který označuje otázkou *What's the problem represented*

to be?¹⁶ Pro autorku nepředstavují politiky (policies) odpověď na předem existující podmínky či problémy, ale odehrávají se v kontextu jistých diskurzů, které také samy spoluvytvářejí a které mají zásadní vliv na definice politických problémů i na jejich řešení. Na základě toho se Bacchi ve svých analýzách nesoustřeďuje na problémy jako takové, ale na způsob, jakým jsou jistá témata politicky problematizována (problematizations), tedy na procesy konstrukce politických problémů. Cílem jejího přístupu je rozpoznat a hlouběji analyzovat předpoklady a domněnky soupeřících interpretací [Bacchi 1999: 1–15].

Hlavním přínosem přístupů, jako jsou analýza rámců politik a *What's the problem represented to be?*, je, že na jedné straně umožňují sledovat procesy produkce významu a smyslu související s politickými opatřeními a na straně druhé tyto procesy a jejich politické implikace (např. jisté směřování politik nebo obviňování jisté skupiny) otevírají k diskuzi.

Anna Triandafyllidou a Anastasios Fotiou [Triandafyllidou, Fotiou 1998] například využívají analýzy rámců ke zkoumání toho, jaké rámce jsou součástí procesu rozvoje environmentálních a dopravních politik v EU a jaké odlišné cíle či politické strategie jednotlivé soupeřící rámce implikují. Projekt MAGEEQ [Verloo, Pantelidou Maloutas 2005] používá analýzu rámců ke zkoumání významu genderové rovnosti a s ní spojených konceptů v evropských politikách. Jane Lewis [2006] navazuje na koncept rámování, aby v kontextu EU zmapovala dlouhodobý vývoj politik spojených s genderovou tematikou s důrazem na to, jak specifické rámování jistých konceptů mění významy těchto konceptů (kooptace), a tím i priorit politik. To znamená, že z hlediska analýzy rámců souvisí kooptace se změnou rámování/rámců politik.

Nicméně žádná z těchto analýz neslučuje analýzu rámců politik s úvahami o pozicích aktérů, jak byly prezentovány v první části článku. Přitom u aktivit aktérů NAS jde mimo jiné právě o prosazování vlastních či specifických rámců (ve smyslu jistého způsobu politického problematizování daných témat a procesu definice politických problémů). Pozice aktérů mají důležitý vliv na úspěšnost těchto snah.¹⁷

V návaznosti na uvedené se v následující části analýzy soustředím na úspěšnost agenda settingu ze strany EWL (ve formě position papers) z hlediska analýzy rámců. Jako úspěšný agenda setting budu pojímat nejenom nastolení jistých témat (ve smyslu prezentace v position paper), ale jako prosazení specifických rámců, obsahujících specifickou definici politického problému. To znamená, že se jistý rámec vyskytuje nejenom v position paper od EWL, ale dostává se také do politických dokumentů institucí EU a plní zde stejnou funkci jako v dokumentu EWL.

¹⁶ Překlad tohoto názvu by mohl znít např. Za co se problém vydává? – pro srozumitelnost, ale také z čistě praktických důvodů, budu v textu používat anglickou verzi.

¹⁷ Např. Anthony Giddens [1994: 120] zdůrazňuje vliv pozice aktéra na jeho možnost „prosadit“ vlastní interpretační rámce.

Za tímto účelem se ve své analýze rámců soustředím na specifický druh rámců; a sice na rámce, které legitimizují *existenci* oblastí politik rovnosti mužů a žen na úrovni EU. To znamená, že tyto rámce jistým způsobem definují genderové nerovnosti jako politický problém, a tím vůbec umožňují zapojení témat spojených s podporou genderové rovnosti do politického diskurzu EU. Ve své analýze odkazují k těmto rámcům jako k *hlavním rámcům*. Jako *dodatečné rámce* pak označují rámce, které se nevztahují k celé politické oblasti (tzn. neodpovídají na otázku: Proč je na úrovni EU nutné provádět politiky rovnosti mužů a žen?), ale legitimizují jen specifické politické priority či opatření, které tvoří součást politik rovnosti mužů a žen. To znamená, že sleduji nejenom to, zda se jistý rámec EWL dostal do diskurzu EU (je součástí dokumentu institucí EU), ale také, zda v tomto dokumentu plní stejnou funkci (tj. legitimizuje existenci politik rovnosti mužů a žen v EU).

Tento přístup, který zužuje analýzu na jistý druh rámců, na jedné straně umožňuje srovnat zastoupení konkrétních rámců ve třech analyzovaných dokumentech a poskytuje také prostor pro hlubší analýzu těchto specifických rámců (především ve smyslu jejich potenciální podpory genderové rovnosti). Na druhé straně ale do jisté míry omezuje možnost sledovat případné propojení mezi hlavními a dodatečnými rámci.¹⁸ Analýza, která by umožnila postihnout tyto komplexní vztahy,¹⁹ by však překročila omezený rozsah této stati.

Další omezení mé analýzy představuje úzký výběr analyzovaných dokumentů. Předmětem rozboru byly pouze tři dokumenty od EWL, EK a ER. Prvním dokumentem je *Gender Equality Road Map for the European Community 2006–2010* [European Women's Lobby 2005; dále jen Roadmap], position paper, který EWL v listopadu 2005 předložila Evropské komisi jako vzor pro oficiální sdělení EK pro dosažení rovného postavení žen a mužů. Tento dokument zahrnuje šest hlavních tematických okruhů včetně strategických cílů a konkrétních akcí, které by EK v oblasti politik rovnosti mužů a žen měla uskutečnit v období 2006–2010. Tematické okruhy dokumentu se částečně zaměřují na strategické cíle Pekingské akční platformy OSN.

Druhým dokumentem je pak oficiální sdělení EK s názvem *Plán pro dosažení rovného postavení žen a mužů 2006–2010*²⁰ [Komise Evropských společenství 2006; dále jen Plán]. V tomto dokumentu, prezentovaném 1. 3. 2006 v Bruselu, Evropská komise nastiňuje šest prioritních okruhů činností EU v oblasti rovného posta-

¹⁸ Děkuji anonymní/mu recenzentce/recenzentovi za zdůraznění důležitosti této problematiky.

¹⁹ Z toho by vyplývala řada dalších výzkumných otázek, např.: Jak se liší rámce, které legitimizují celou oblast politik, od těch, které legitimizují specifické politické priority či jednotlivá opatření? Existuje propojení mezi těmito rámci, tj. mezi hlavními a dodatečnými rámci?

²⁰ Používám název oficiální české verze vydané Komisí [viz Komise Evropských společenství 2006]. Název dokumentu v anglické verzi zní *A Roadmap for equality between women and men 2006-2010*.

vení žen a mužů a představuje s nimi spojené klíčové akce na dané období. Plán je rámcovou strategií politik, pojmenovává tedy tematické těžiště budoucího vývoje a v daném období tvoří základ činnosti oddělení „Rovnost mezi muži a ženami“ a „Rovnost, akce proti diskriminaci: právní otázky“. Navazuje na *Rámcovou strategii Společenství 2001–2005 pro rovnost žen a mužů*. Plán není spojen s dodatečnými finančními prostředky, ale je financován z různých finančních zdrojů (podle tematického okruhu – např. z programu PROGRESS nebo ze strukturálních fondů EU). Realizace navrhovaných opatření není pro vlády členských států závazná [Europäische Gemeinschaften 1995–2008b].

Třetím analyzovaným dokumentem je *Evropský pakt pro rovnost žen a mužů*²¹ [Rada Evropské unie 2006; dále jen Pakt]. Je součástí tzv. *Závěrů předsednictví* (jako příloha II) z Evropské rady v Bruselu 23. a 24. 3. 2006. Evropská rada v něm reaguje mimo jiné na sdělení EK a schvaluje (pro členské státy závazně) podporu opatření ve třech oblastech Plánu na úrovni členských států.

Analýza těchto tří dokumentů nehodlá pokrýt celé diskurzivní pole politik rovnosti mužů a žen v EU, ale jejím cílem je spíše poskytnout náhled na to, z kterých politických problémů vycházejí aktuální strategické dokumenty politik rovnosti mužů a žen v EU. I když se jedná o klíčové dokumenty, které v současné době (do roku 2010) ukazují hlavní směry a priority politik rovnosti mužů a žen v EU, je zároveň možné, že se v jiných dokumentech vyskytují další rámce. Z hlediska konceptu NAS představují vybrané dokumenty případ, na němž lze konkrétně sledovat agenda setting EWL ve formě position paper, spojený se vznikem Plánu. Na základě tohoto jasného tematického propojení dokumentů lze názorně zkoumat a hlouběji porovnat zastoupení a funkci rámců v dokumentech jednotlivých aktérů.

K dokumentům jsem přistupovala prostřednictvím kvalitativní analýzy. Inspirována přístupem Bacchi *What's the problem represented to be?* jsem si v průběhu rozboru dokumentů systematicky kladla otázky, které mi pomohly vyvodit hlavní rámce, legitimizující existenci politik rovnosti mužů a žen. Mou analýzu provázela především otázka: „Proč je na úrovni EU nutné zabývat se genderovými nerovnostmi a praktikovat politiky rovnosti mužů a žen?“ Dále jsem zkoumala logiku těchto hlavních rámců, čímž mám na mysli diagnostickou a prognostickou funkci rámců. Za účelem toho jsem čerpala nejen z uvedených dokumentů, ale také z dostupných feministicky motivovaných analýz politik rovnosti mužů a žen v EU a jejich historického vývoje.

²¹ Používám název oficiální české verze vydané Radou jako součást Závěrů předsednictví (příloha II) [viz Rada Evropské unie 2006]. Název dokumentu v anglické verzi zní *European pact for gender equality*.

Hlavní rámce politik rovnosti mužů a žen v analyzovaných dokumentech a jejich logika

Jak už bylo zmíněno, řídila jsem se při identifikaci rámců politik rovnosti mužů a žen v analyzovaných dokumentech nejdříve otázkou, proč je na úrovni EU nutné se zabývat genderovými nerovnostmi a praktikovat politiky rovnosti mužů a žen. Zatímco v hlavních částech textů se nacházejí dodatečné rámce, vztahující se pouze ke specifickým prioritám a opatřením,²² odpovědi na výše zmíněnou otázku, a tím tedy odkazy k hlavním rámcům politik rovnosti mužů a žen, které jsou relevantní pro mou analýzu, nalezneme v úvodech. V analyzovaných dokumentech najdeme různé odpovědi, které se liší podle aktérů, v dokumentech od EK a ER se však kryjí. Zatímco v dokumentu Roadmap (EWL) je hlavním rámcem politik *dosažení rovnosti mužů a žen*, v Plánu a v Paktu najdeme dva hlavní rámce, které legitimizují existenci oblasti politik rovnosti mužů a žen v EU: *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace*.

Nyní se budu detailněji zabývat logikou hlavních rámců, přičemž se soustředím zejména na jejich diagnostickou a prognostickou funkci, z níž vyplývá jistá definice genderových nerovností jako politického problému i obecná legitimizace existence politické oblasti rovnosti mužů a žen v EU.

EWL – Roadmap: hlavní rámec dosažení rovnosti mužů a žen

„V každé zemi v Evropské unii je přístup ke zdrojům, právům a moci rozdělen mezi ženami a muži nerovně... Tato strukturální nerovnost se upevňuje obecně rozšířenými a spolupůsobícími předsudky, stereotypy a kulturními patriarchálními postoji, v jejichž důsledku nemohou ženy působit ve všech oblastech života jako nezávislé a autonomní aktérky.“ [European Women’s Lobby 2005: 1; překlad M.K.]

V dokumentu EWL se setkáváme s jasnou odpovědí na otázku, co je špatně, jak ukazuje např. uvedená citace. Problémem jsou podle dokumentu EWL nerovnosti mezi muži a ženami v přístupu ke zdrojům, právům a moci (diagnostická funkce rámce) [European Women’s Lobby 2005: 1]. Řešením, které tato definice implikuje (prognostická funkce rámce), je změna (mocenských) struktur, které tyto nerovnosti způsobují – kulturních patriarchálních postojů, předsudků, stereotypů atd. Cílem je dosažení rovnosti mužů a žen ve smyslu spravedlivého rozdělení šancí, práv a povinností mezi ženami a muži ve všech oblastech života. Zodpovědnost za tyto změny nesou podle Roadmap veřejné instituce včetně institucí EU [ibid.]. Dokument EWL navrhuje, jakým způsobem lze tento cíl podporovat v základních politických oblastech EU.

²² Mezi tyto dodatečné rámce patří např. *dodržování lidských práv, dosažení paritní demokracie* a také *dosažení rovnosti mužů a žen*.

Z takovéto problematizace genderových nerovností vyplývá, že *dosažení rovnosti mužů a žen* (ve všech oblastech života) představuje pro EWL samostatný politický cíl, který v dokumentu Roadmap opravňuje samostatnou existenci oblasti politik rovnosti mužů a žen.

Jak je patrné z výše uvedené citace i z celého dokumentu EWL, tento rámec se opírá o feministicky motivované či genderově kritické analýzy přinejmenším v tom smyslu, že tematizuje nerovnosti mužů a žen v kontextu širších strukturálních souvislostí, které jsou hluboce zakotveny ve společnosti (jako např. genderovaná dělba práce ve veřejné a soukromé sféře) a do jisté míry problematizuje i roli EU při jejich reprodukci (např. důsledky makroekonomických strategií pro dostupnost zdrojů pro muže a ženy).

Evropská komise a Evropská rada – hlavní rámce růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace

„Rovné postavení žen a mužů je základní právo, společná hodnota EU a nezbytná podmínka pro dosažení cílů EU, kterými jsou růst, zaměstnanost a sociální soudržnost. ... Pokrok, který ženy učinily, včetně pokroku v klíčových oblastech lisabonské strategie, jako je vzdělání a výzkum, se plně neodráží v postavení žen na pracovním trhu. To je plýtvání lidským kapitálem, které si EU nemůže dovolit. Současně je politická a hospodářská úloha EU ohrožována nízkou porodností a poklesem pracovní síly.“ [Komise Evropských společenství 2006: 1; kurzíva – M.K.]

Plán poskytuje, jak ukazuje uvedená citace, jiné odpovědi na otázku, co je špatně a proč je na úrovni EU vůbec nutno se zabývat genderovými nerovnostmi a zavést v této oblasti určité politiky. K problematizaci genderových nerovností tady dochází spojením oblasti politik rovnosti mužů a žen (základní právo, společná hodnota) s hlavními cíli EU. Politiky rovnosti mužů a žen tedy přispívají (jako nezbytná podmínka) k dosažení růstu, zvýšení zaměstnanosti a sociální soudržnosti (a ne naopak jako v Roadmap, která ukazuje, jak by základní politické oblasti EU mohly podporovat genderovou rovnost). Jako problémy, které brání dosažení těchto cílů, protože ohrožují politickou a hospodářskou úlohu EU, se jeví být nízká porodnost a pokles pracovních sil. Z tohoto hlediska se fakt, že se na pracovním trhu plně nevyužívá potenciálu ženských pracovních sil, stává plýtváním lidským kapitálem.

Problematizace genderových nerovností se tedy vztahuje především k překážkám, které brání plnému využívání pracovních sil žen na pracovním trhu a zároveň v reprodukci (nízká porodnost):

„... (Ž)eny ... jsou často nuceny volit mezi mateřstvím a kariérou kvůli neexistenci pružných pracovních ujednání a pečovatelských služeb, přetrvávání stereotypů o pohlaví a nerovnoměrnému podílu mužů na domácích povinnostech.“ [Komise Evropských společenství 2006: 1]

Politickým problémem z tohoto hlediska nejsou *nerovnosti mezi muži a ženami* vzhledem k *přístupu ke zdrojům, právům a moci* jako v dokumentu EWL, ale ekonomické či politické úvahy vztahující se k (ekonomickému) integračnímu projektu EU. Analýza příčin těchto problémů (prognostická funkce rámce) se vztahuje především k individuální úrovni: Bacchi [1999: 94–98] např. upozorňuje na to, že prezentace problému diskriminace jako záležitosti stereotypů vytváří obraz diskriminace jako individuálního postoje, a tím opomíná její strukturální úroveň (např. genderová dělba neplacené – pečovatelské – práce či genderované nerovnosti zakotvené na pracovním trhu) a mocenské aspekty s ní spojené. Podobným způsobem představují *neexistence pružných pracovních ujednání a pečovatelských služeb* či *nerovnoměrný podíl mužů na domácích povinnostech* problémy, které se vztahují spíše k individuální úrovni. V rámci *dosažení rovnosti žen a mužů* (EWL) by však přestavovaly pouze symptomy mnoha širších strukturálních nerovností. Různé rámce (především jejich diagnostická a prognostická funkce) tedy mohou, jak tento příklad naznačuje, měnit směřování politických opatření (riziko kooptace). Zatímco v rámci *dosažení rovnosti mužů a žen* je úkolem politik změnit struktury tak, aby už nepůsobily diskriminačně, vyžadují hlavní rámce, s nimiž se setkáváme v dokumentu EK, řešení zaměřená spíše na situaci na individuální úrovni.

Tyto rámce lze rozlišit na základě jejich specifických diagnostických a prognostických funkcí: Z tohoto hlediska nalezneme v úvodu k Plánu a také v Paktu dva hlavní rámce, jež legitimizují existenci oblasti politik rovnosti mužů a žen, které jsem pojmenovala *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace*. V následující části textu se budu s pomocí další literatury detailněji zabývat jejich logikou – problematizací genderových nerovností ve spojení s cíli ekonomického integračního procesu EU – v kontextu vývoje politik rovnosti mužů a žen v EU.

Rámec *růst & zaměstnanost* má svůj původ ve směrnicích Evropského společenství ze 70. a raných 80. let, týkajících se rovného zacházení s muži a ženami na pracovním trhu. Jak upozorňuje Hoskyns, tyto směrnice rozšířily pole působnosti evropských institucí z rovného odměňování mužů a žen na rovné zacházení na pracovním trhu. Hlavním oprávněním tohoto kroku se stala změna situace na pracovním trhu. Tehdejší ekonomická situace vyžadovala zvyšování dodávky pracovních sil a už ve Střednědobém ekonomickém programu z roku 1967 bylo zmíněno, že nejlepším způsobem dosažení tohoto cíle by bylo ulehčit ženám jak přístup na pracovní trh, tak i sladění pracovního a rodinného života [Hoskyns 1996: 99–101].

Jak upozorňuje Catherine Hoskyns [1996: 13; překlad a kurzíva – M.K.], „Evropská unie je především právní struktura a *ekonomická integrace skrze zákon je jejím základním principem*.“ Zvlášť důležité jsou v tomto kontextu smlouvy, které na evropské úrovni tvoří mandát institucí EU a legitimizují jejich jednání (obsahují i prostředky, za jakých podmínek lze tento mandát rozšířit – např. čl. 235²³).

²³ Po Amsterodamské smlouvě čl. 308 Smlouvy o založení ES, který stanoví: „Ukáže-li se, že k dosažení některého z cílů Společenství v rámci společného trhu je nezbytná určitá

Legislativní opatření (např. směrnice), která zavazují členské státy, se tedy musí vždy opírat o určitý článek ve smlouvách. V případě oblasti politik rovnosti mužů a žen má tento základ velmi specifický původ a vývoj:

Výchozím bodem je čl. 119²⁴ ve Smlouvě o založení Evropského hospodářského společenství²⁵ (EHS) (dále Římská smlouva), který aplikuje princip nediskriminace (jakožto jeden ze zásadních principů společného trhu ES/EU) na odměňování mužů a žen na pracovním trhu [Hoskyns 1996: 43–57]: „Každý členský stát zajistí ... uplatnění zásady stejné odměny mužů a žen za stejnou práci a bude ji nadále dodržovat.“

Zásadní myšlenkou provázející vznik Římské smlouvy však bylo posílit ekonomickou integraci ve formě jednotného trhu. Politická a sociální integrace byly vnímány spíše jako vedlejší efekty. Otázkou bylo tehdy pouze to, do jaké míry bude třeba sociální politiku v průběhu vytváření společného trhu harmonizovat, a sociální politika nebyla tedy vnímána jako samostatná oblast – pravomoci zůstaly na úrovni členských států [Hoskyns 1996: 43–52]. V tomto kontextu byl také význam článku 119 čistě ekonomický. Přední roli v jeho podpoře hrála Francie, která měla jako jediný stát mezi tehdejšími členskými státy (Itálie, Francie, Belgie, Nizozemí, Lucembursko, Německo) princip stejné odměny mužů a žen zakotven v ústavě. V důsledku této situace měla Francie obavy, že pokud by se mohla v ostatních státech nadále využívat levnější pracovní síla žen, plynuly by z toho pro ni konkurenční nevýhody na budoucím společném trhu [Hoskyns 1996: 43–57].

Po uzavření Římské smlouvy ale čl. 119 neměl žádný dopad a trvalo zhruba deset let, než znovu vzbudil zájem (a to pak ze zcela jiného pohledu, což koneckonců vedlo také k rozšíření působnosti článku). Mezitím (koncem 60. a začátkem 70. let) totiž v západní Evropě zesílila druhá vlna ženského hnutí, které hlasitě kritizovalo patriarchální struktury ve všech sférách společnosti. A byly to pak feministicky angažované ženy, které oživily čl. 119, zvláště právníčka Eliane Vogel-Polsky [Hoskyns 1996: 43–57].

Vogel-Polsky iniciovala v Belgii dva případy (Defrenne I a Defrenne II), ve kterých se odvolávala na čl. 119. Nejdůležitějším výsledkem z hlediska vývoje oblasti politik rovnosti mužů a žen v této souvislosti bylo, že Evropský soudní dvůr (ESD) vyřkl rozsudek, že čl. 119 je přímo aplikovatelný (to znamená, že platí nejenom pro vlády členských států, ale i přímo pro občany těchto států bez toho, aniž by musel být zvlášť prosazován v legislativě jednotlivých členských států). Soud dále stanovil, že tento článek nemá jenom ekonomický význam, ale také sociální. Z toho vyplývá, že čl. 119 nemá pouze bránit ekonomiku jistých

činnost Společenství, a tato smlouva mu k tomu neposkytuje nezbytné pravomoci, přijme Rada na návrh Komise a po konzultaci s Evropským parlamentem jednomyslně vhodná opatření.“ [Evropská unie 2006: E/44]

²⁴ Po Amsterodamské smlouvě čl. 141 Smlouvy o založení ES.

²⁵ Tato smlouva (podepsaná 25. 3. 1957) založila EHS (později: ES – Evropské společenství) a byla základem pro vytvoření společného trhu mezi členskými státy.

členských států (Francie) před neférovou konkurencí, která by mohla vzniknout z využívání levnějších pracovních sil žen v jiných členských státech, ale má také za úkol řešit nerovné postavení mužů a žen v oblasti odměňování na pracovním trhu. [Hoskyns 1996: 90–93]

Čl. 119 byl jediným formálním zakotvením principu rovného zacházení s muži a ženami (až do roku 1999, kdy vstoupila v platnost Amsterodamská smlouva). To znamená, že mandát jednání ohledně rovného zacházení s muži a ženami na úrovni EU byl omezen na jejich rovné odměňování na pracovním trhu, což rozsudek o přímé aplikovatelnosti čl. 119 spolu se směrnicí o rovné odměně, která vznikla v 70. letech, ukončily [Hoskyns 1996: 97–99]. Už zmíněné směrnice o rovném zacházení na pracovním trhu, které následovaly, se proto opíraly mimo jiné o čl. 235 (to znamená, že přinesly „nová opatření“ – viz poznámku 23). Do diskurzu Evropského společenství se však dostaly v rámci *růst & zaměstnanost*, který směrnice spojil s cíli ekonomického integračního procesu ES/EU [Hoskyns 1996: 103].

Teprve Amsterodamská smlouva (vstoupila v platnost 1. 5. 1999) rozšířila poslání EU, zakotvené v čl. 2 Smlouvy o založení ES, o „rovné zacházení pro muže a ženy“ a činnosti vypsané v čl. 3 o přístup gender mainstreamingu (číslo 2⁶). Rovné zacházení s muži a ženami tímto z legislativního hlediska získává v politikách EU stejné místo jako ostatní poslání, která jsou obsahem tohoto článku (viz poznámku 15). V důsledku toho by se dala očekávat také změna na diskurzivním poli politik rovnosti mužů a žen v EU, tedy že se objeví něco jako rámec *rovné zacházení s muži a ženami*, který bude problematizovat specifické genderové nerovnosti, a opravňovat tak existenci oblasti politik rovnosti mužů a žen podobným způsobem jako např. rámec *dosažení rovnosti mužů a žen* v Roadmap od EWL. Jak ale ukazuje analýza, takový rámec se v Plánu neobjevuje. V tomto strategickém dokumentu ošetřujícím politiky rovnosti mužů a žen v EU neztratil na významu rámec *růst & zaměstnanost*, který zůstává hlavním oprávněním existence oblasti politik rovnosti mužů a žen.

Druhý hlavní rámec, *řešení nevýhodné demografické situace*, který v úvodu Plánu legitimizuje oblast politik rovnosti mužů a žen, má svůj základ v diskurzu, který Simon Duncan [2002] označuje jako diskurz „demografické časované bomby“.²⁷ Podle Duncana převzala EU tento diskurz v průběhu 80. a 90. let. Na základě tohoto diskurzu se v dokumentech EU problematizuje současná situace, kdy dochází k poklesu porodnosti, stárnutí populace a kdy se zvyšuje podíl závislých osob. Tato situace je prezentována jako nevýhodná zvláště z ekonomických důvo-

²⁶ „Při všech činnostech uvedených v tomto článku usiluje Společenství o odstranění nerovností a podporuje rovné zacházení pro muže a ženy.“ [Evropská unie 2006: E/45]

²⁷ Tento druhý hlavní rámec by si zasloužil ještě podrobnější pojednání ohledně historického vývoje jeho prosazování v politickém diskurzu EU. Z důvodů omezeného rozsahu této stati a omezené přístupnosti literatury, která by zkoumala tento (ještě docela mladý) diskurz v EU, se zde soustředím na způsob konceptualizace politických problémů tohoto diskurzu ve spojení s politikami rovnosti mužů a žen.

dů, smrštění populace je interpretováno jako ztráta politické a ekonomické moci. Menší podíl mladých lidí vede z tohoto hlediska ke klesající nabídce pracovních sil, nižšímu investičnímu kapitálu a malé kupní síle, což přináší nižší ekonomický růst, konkurenceschopnost a zaměstnanost. Jako další zásadní problém prezentuje tento diskurz přetížení důchodových systémů a systémů sociálního a zdravotního zabezpečení [Duncan 2002: 309].

Pojítkem mezi tímto diskurzem a existencí oblasti politik rovnosti mužů a žen je problematizace zapojení žen na pracovním trhu z hlediska jeho důsledků pro porodnost. V této souvislosti se podle Duncana [Duncan 2002: 310] objevují dva politické přístupy. První pracuje s omezujícími opatřeními, jako jsou např. krácení v důchodovém systému, zvýšení důchodového věku nebo podpora či obnovení tradičních rolí (genderovaná dělba práce atd.). Druhý se snaží zavádět opatření, která směřují spíše k přizpůsobení struktury (především pracovního trhu) situaci, kdy ženy jsou zapojeny na pracovním trhu. Většinou se jedná o opatření, která usilují o to umožnit mužům a ženám stejným způsobem skloubit povinnosti vyplývající z jejich pracovního, soukromého a rodinného života.

Z těchto Duncanových úvah vyplývá, že rámec řešení nevýhodné demografické situace implikuje dvě odlišné strategie řešení (prognostická funkce), které jsou spojeny s dvěma způsoby problematizace (diagnostická funkce rámce) vztahu klesající porodnosti a zapojení žen do pracovního trhu. První strategie, kterou Duncan identifikuje, řeší tuto problematiku spíše na individuální úrovni zaměstnance/zaměstnankyně, interpretuje klesající porodnost jako důsledek samotného faktu zapojení žen do pracovního trhu. Oproti tomu druhá strategie více problematizuje strukturální kontext této situace, což poukazuje na překážku zapojení žen na pracovním trhu, jíž je (hegemonní mužská) norma zaměstnance bez pečovatelských povinností.

Podle Duncana [Duncan 2002: 310] se na úrovni EU uplatňuje spíše druhá strategie. Vysvětluje to vlivem „severských států“ (především Švédska, Finska, které vstoupily 1995, ale také Dánska) na vývoj politik v EU. Z různých důvodů [viz k tomu např. Liebert 1999] zastupitelé/zastupitelky vlád těchto zemí podporují vývoj politik rovných příležitostí mužů a žen v EU, např. v průběhu vyjednávání Amsterodamské smlouvy [Klein 2006: 251].

Ve srovnání s Plánem je v Paktu či v komentářích k tomuto dokumentu (např. v závěrech předsednictví) více zdůrazněn rámec *růst & zaměstnanost*:

„Evropská rada uznává, že politiky rovnosti žen a mužů jsou životně důležité pro hospodářský růst, prosperitu a konkurenceschopnost, a zdůrazňuje, že nastal čas přijmout na evropské úrovni pevný závazek k provádění politik na podporu zaměstnanosti žen a zajištění lepší rovnováhy mezi pracovním a soukromým životem. Za tímto účelem Evropská rada schvaluje Evropský pakt pro rovnost žen a mužů (viz příloha II) a souhlasí s tím, že je třeba zvýšit dostupnost kvalitní péče o děti v souladu s vlastními národními cíli jednotlivých členských států.“ [Rada Evropské unie 2006: 12; zvyraznění M.K.]

Jak je zde ilustrováno, ohledně Paktu se uplatňuje zejména rámec *růst & zaměstnanost*. To znamená, že tento rámec slouží jako jedno z hlavních oprávnění toho, proč je vůbec nutno schválit takový Pakt, a tím i opatření závazná pro členské státy. Nicméně další vysvětlení najdeme v samotném Paktu:

„S ohledem na plán činnosti v oblasti rovnosti žen a mužů navržený Komisí a na potřebu:

- přispět k naplnění ambicí EU v oblasti rovnosti žen a mužů, jak je uvedeno ve Smlouvě,
- odstranit rozdíly mezi ženami a muži v oblasti zaměstnávání a sociální ochrany a tím přispět k plnému využívání produktivního potenciálu evropských pracovních sil,
- přispět ke zvládnutí demografických výzev podporou lepší rovnováhy mezi pracovním a soukromým životem pro ženy a muže,

přijala Evropská rada evropský pakt na podporu opatření na úrovni členských států a Unie v těchto oblastech: ...“ [Rada Evropské unie 2006 – příloha II: Evropský pakt pro rovnost žen a mužů]

Zde je zajímavé, že nalezneme i přímý odkaz na zakotvení principu rovného zacházení s muži a ženami ve Smlouvě. Nicméně ve spojení s dalšími dvěma body je jasné, že ambice EU v oblasti rovnosti žen a mužů se prezentují v rámci *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace*.

Z této analýzy vyplývají dvě základní charakteristiky, které spojují výše popsané rámce *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace*. Genderové nerovnosti nejsou definovány jako samostatný politický problém, problematickými se stávají (spíše) až ve spojení s jinými cíli EU. Na základě toho je pak oblast politik rovnosti mužů a žen rámována jako nástroj ve smyslu, jak tato oblast politik může přispět k dosažení ekonomických a politických cílů EU – především ekonomického růstu, zaměstnanosti a řešení „nevýhodné“ demografické situace. Tyto charakteristiky poukazují na jistou hierarchii mezi cíli EU: Přestože je od Amsterodamské smlouvy rovné zacházení s muži a ženami jedním z poslání EU, existence oblasti politik rovnosti mužů a žen má v analyzovaných dokumentech oprávnění jen do té míry, do jaké slouží („vyšším“) ekonomickým cílům. Tuto hierarchii je možno interpretovat také jako pokračování instrumentalizace sociálních politik vzhledem k cílům ekonomické integrace, na které upozorňuje Hoskyns [1996].

Instrumentalizace v těchto rámcích znamená do jisté míry kooptace základních konceptů či cílů politik rovnosti mužů a žen, protože se mění hlavní rámec. Z genderové rovnosti jako základního cíle politik rovnosti mužů a žen v Roadmap se v rámci *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace* stává „rovná zaměstnatelnost“ mužů a žen (equal employability [Ostner 2000]). Cílem je plná využitelnost sil žen jak na trhu práce, tak i v reprodukci. Zaměření na rovnou zaměstnatelnost pak politikám rovnosti žen a mužů vymezuje neje-

nom mnohem menší pole působnosti, ale může také podporovat opatření, která jsou s cíli genderové rovnosti v rozporu.

To znamená, že tyto rámce sice nevylučují interpretace genderové rovnosti jako *dosažení rovnosti mužů a žen ve smyslu spravedlivého rozdělení šancí, práv a povinností mezi ženami a muži ve všech oblastech života* (viz Roadmap), ale nutně nevyžadují její prosazení v tomto smyslu. „Genderová rovnost“ ve smyslu rovné zaměstnatelnosti může totiž také znamenat např. retradicionalizaci ženských rolí v rodině – na to poukazují např. Verloo, Maratou-Alipranti, Tertinegg et al. [2005: 144–145] v souvislosti s opatřeními cílenými na sladění soukromého, rodinného a pracovního života např. v Rakousku. Podobným způsobem mohou opatření podporující flexibilizaci práce či sladění pracovního a soukromého života (která jsou často zaměřena především na ženy) vést k překérnější pracovní situaci žen, a tím reprodukovat genderové ekonomické nerovnosti [viz k tomu např. Perrons 1999] i genderovou hierarchii. Z hlediska rovné zaměstnatelnosti (a dosažení růstu, zaměstnanosti či řešení nevýhodné demografické situace) však jsou i taková opatření zcela funkční.

Závěr

Při pohledu na výsledky analýzy rámců z hlediska úspěšnosti agenda settingu EWL lze pozorovat, že hlavní rámec *dosažení rovnosti mužů a žen*, který EWL propaguje ve svém dokumentu, se – jako hlavní rámec – nedostává do dokumentů institucí EU.²⁸

Neúspěch hlavního rámce EWL *dosažení rovnosti mužů a žen* v dokumentech institucí EU ukazuje na konkrétní efekt omezení potenciálu aktérů NAS v důsledku hierarchie mezi institucemi EU při legislativním procesu a také na základní roli, kterou v této souvislosti sehrává pozice aktéra. Z hlediska analýzy rámců proces agenda settingu umožňuje navrhování jistých rámců politik či opatření. Zda a jak se specifické rámce dále rozšiřují v diskurzu institucí EU, již však není pod kontrolou aktérů NAS. Vhodným příkladem je zjištění, že hlavní rámec EWL se v daném případě dostal do dokumentů EK jako dodatečný rámec a plní zde jinou funkci, než navrhoval dokument EWL.

Tato omezená kontrola způsobu rámování politik (na základě hierarchie mezi institucemi EU), která se také ukazuje na příkladu Paktu, otevírá prostor pro kooptaci: Podle toho, v jakém rámci se politiky prezentují, se totiž mohou změnit jejich zaměření, a tedy i jejich důsledky [srov. k tomu např. Stratigaki 2004; Lewis 2006]. Z tohoto hlediska je zvláště zajímavé, že se hlavní rozdíly mezi dokumenty Roadmap a Plán nenacházejí např. v navrhovaných prioritách (oba letmo odka-

²⁸ Dostává se tam jako dodatečný rámec spolu s rámcem dodržování lidských práv či dosažení paritní demokracie a plní jinou funkci, opravňující např. jednotlivé priority či opatření jako součást oblasti politik rovnosti mužů a žen – viz také poznámku 22.

zují na priority z Pekingské akční platformy OSN), ale v hlavním rámování existence oblasti politik rovnosti mužů a žen: buď jako strategie k *dosažení rovnosti mužů a žen*, či jako nástroje k *růstu & zaměstnanosti a řešení nevýhodné demografické situace*. Součástí těchto rámců tvoří definice genderových nerovností jako politického problému jen z hlediska specifických cílů EU. Jak ukázala analýza rámců, specifické diagnostické a prognostické funkce hlavních rámců nemusí nutně podporovat genderovou rovnost (jak to dělá hlavní rámec EWL), ale podporují spíše rovnou zaměstnavatelnost, což může mít – z hlediska genderové rovnosti – také kontraproduktivní důsledky.

Nadvláda rámců *růst & zaměstnanost a řešení nevýhodné demografické situace* na diskurzivním poli politik EU však souvisí také s tematicky specifickým zaměřením integračního procesu EU a je znamením historické hierarchie mezi ekonomickými a sociálními cíli EU. V této souvislosti bude nutno dále sledovat, zda a do jaké míry bude v diskurzu politik EU nabývat na významu např. cíl *rovného zacházení pro muže a ženy*, který by umožnil rozsáhlejší problematizaci genderové nerovnosti nezávisle na jiných cílech EU.

Jak ukázaly teoretické úvahy a analýza rámců, struktury EU nabízí důležité příležitosti pro feministicky motivované politické iniciativy. Nicméně tyto šance s sebou nesou samozřejmě i rizika. Prostor, který vzniká pro podporu genderové rovnosti v strukturách EU v souvislosti s přehodnocováním národních opatření, je neustále ve vyjednávání. Předešlá analýza představuje něco jako „momentku“ z těchto vyjednávacích procesů. Doufám, že přinese podnět k dalším genderově kritickým analýzám dokumentů vztahujících se k politikám rovnosti mužů a žen v EU. Z tohoto hlediska by bylo zajímavé zkoumat pomocí analýzy rámců i další stránky této dynamiky – např. vztahu mezi hlavními a dodatečnými rámci či dynamiky u procedur spolurozhodování mezi Radou a Parlamentem.

Z hlediska lokální implementace politik rovnosti mužů a žen z výsledků analýzy vyplývá důležitost proaktivní a kritické interpretace politik rovnosti mužů a žen v EU: v první řadě ve smyslu komplexní koncepce genderové rovnosti, která přesahuje rovnou zaměstnavatelnost. Nezbytnou podmínkou k tomu je genderově kritická akademická a veřejná diskuze i silná podpora lokálních ženských organizací a feministicky motivovaných iniciativ.

MARTINA KAMPICHLER studuje v doktorském programu na katedře sociologie FSS MU v Brně, v jehož rámci se zabývá vývojem feministicky motivovaných a genderových teorií v postsocialistických kontextech. Zajímá se zejména o sociální a diskurzivní procesy spojené s tvořením teorií a zabývá se otázkou, jak jsou tyto procesy propojeny s (re)produkcí mocenských struktur a hierarchizací. Mimoto se zaměřuje na politiky rovnosti žen a mužů v EU a jejich feministické kritiky.

Analyzované dokumenty

- Komise Evropských společenství. 2006. „Sdělení Komise Radě, Evropskému parlamentu, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a Výboru regionů. Plán pro dosažení rovného postavení žen a mužů 2006–2010.“ KOM(2006) 92 v konečném znění [online]. Brusel: Komise Evropských společenství [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné z: <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0092:FIN:CS:PDF>>.
- Rada Evropské unie. 2006. „Evropská rada v Bruselu 23. a 24. března 2006. Závěry Předsednictví.“ [online]. Brusel: Rada Evropské unie [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné z: <http://www.consilium.europa.eu/cms3_applications/Applications/newsRoom/LoadDocument.asp?directory=CS/ec/&filename=89029.pdf>.
- European Women's Lobby. 2005. „Gender Equality Road Map for the European Community 2006–2010.“ [online]. Brusel: European Women's Lobby [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné z: <<http://www.womenlobby.org/SiteResources/data/MediaArchive/policies/gender%20equality/EWL%20Road%20Map%20EN.pdf>>.

Literatura

- Abels, G. 2001. „Das ‚Geschlechterdemokratiedefizit‘ der EU. Politische Repräsentation und Geschlecht im europäischen Mehrebenensystem.“ Pp. 185–202 in E. Kreisky, S. Lang, B. Sauer (eds.). *EU. Geschlecht. Staat*. Wien: Facultas.
- Allroggen, U., T. Berger, B. Erbe (eds.). 2002. *Was bringt Europa den Frauen? Feministische Beiträge zu Chancen und Defiziten der Europäischen Union*. Hamburg: Argument.
- Bacchi, C. 1999. *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems*. London, Thousand Oaks, CA, New Delhi: Sage.
- Duncan, S. 2002. „Policy Discourses on ‚Reconciling Work and Life‘ in the EU.“ *Social Policy & Society* 1 (4): 305–314.
- Evropské společenství. 1995–2008a. „GD Beschäftigung, Soziales & Chancengleichheit. Organigramm. Direktion G.“ [online] Brusel: Evropské společenství [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2796&langId=dehttp://ec.europa.eu/dgs/employment_social/organigram/g_de.htm>.
- Evropské společenství. 1995–2008b. „Fahrplan für die Gleichstellung von Männern und Frauen.“ [online] Brusel: Evropské společenství [cit. 10. 1. 2008]. Dostupné z: <http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/equality_between_men_and_women/c10404_de.htmhttp://europa.eu/scadplus/leg/de/cha/c10404.htm>.
- Evropská komise. 1996. *Mitteilung über die Einbindung der Chancengleichheit in sämtliche politischen Konzepte und Maßnahmen der Gemeinschaft – „Mainstreaming“*. KOM(1996) 67 endg. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften.
- Evropská unie. 2006. „Konsolidovaná znění smlouvy o Evropské unii a smlouvy o založení Evropského společenství (konsolidované znění).“ Úřední věstník C 321E ze dne 29. prosince 2006 [online]. Brusel: Evropská unie [cit. 10. 1. 2008] Dostupné z EUR-Lex: <http://eur-lex.europa.eu/cs/treaties/index.htm>.
- Ferree Marx, M., C. McClurg Mueller. 2007. „Feminism and the Women's Movement: A global perspective.“ Pp. 576–607 in D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.). *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, MA: Blackwell.

- Fuhrmann, N. 2005. *Geschlechterpolitik im Prozess der europäischen Integration*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Giddens, A. 1994. *New Rules of Sociological Method: a Positive Critique of Interpretative Sociologies*. Cambridge: Polity Press.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hašková, H. 2005. „Czech Women’s Civic Organising under the State Socialist Regime, Socio-economic Transformation and the EU Accession Period.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (6): 1077–1110.
- Hašková, H., A. Křížková (eds.). 2003. *Women’s Civic and Political Participation in the Czech Republic and the Role of European Union Gender Equality and Accession Policies*. Sociologické texty / Sociological Studies 03:9. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Hašková, H., A. Křížková. 2006. „Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny.“ Pp. 81–102 in H. Hašková, A. Křížková, M. Linková (eds.). *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Hoskyns, C. 1996. *Integrating Gender. Women Law and Politics in the European Union*. London, New York: Verso.
- Hoskyns, C. 2000. „A Study of Four Action Programmes on Equal Opportunities.“ Pp. 43–60 in M. Rossilli (ed.). *Gender Policies in the European Union*. New York: Peter Lang.
- Keck, M. E., K. Sikkink. 1998. *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Klein, U. 2006. *Geschlechterverhältnisse und Gleichstellungspolitik der Europäischen Union: Akteure – Themen – Ergebnisse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kodré, P. 2001. „Marktvermittelte Gleichheit und nationale ‚male traditions.‘ Europäische Staatlichkeit als Chance und Gefahr für die Durchsetzung der Gleichbehandlung der Geschlechter.“ Pp. 251–264 in E. Kreisky, S. Lang, B. Sauer (eds.). *EU. Geschlecht. Staat*. Wien: Facultas.
- Kreisky, E., S. Lang, B. Sauer (eds.). 2001. *EU. Geschlecht. Staat*. Wien: Facultas.
- Lewis, J. 2006. „Work/family reconciliation, equal opportunities and social policies: the interpretation of policy trajectories at the EU level and the meaning of gender equality.“ *Journal of European Public Policy* 13 (3): 420–437.
- Liebert, U. 1999. „Gender Politics in the European Union: The return of the public.“ *European Societies* 1 (2): 197–239.
- Linková, M. 2006. „Co si neuděláš, to nemáš aneb ženský aktivismus, produkce znalosti a gender.“ Pp. 143–164 in H. Hašková, A. Křížková, M. Linková (eds.). *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Ostner, I. 2000. „From Equal Pay to Equal Employability: Four Decades of European Gender Policies.“ Pp. 25–42 in M. Rossilli (ed.). *Gender Policies in the European Union*. New York, Vienna: Peter Lang.
- Pavlík, P. 2006. „Originální experiment české vlády aneb jak prosazovat politiku rovných příležitostí bez odpovídajícího institucionálního zabezpečení.“ Pp. 131–142 in H. Hašková, A. Křížková, M. Linková (eds.). *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Pavlík, P. 2008. „Souhrnné zprávy o plnění priorit a postupů vlády při prosazování rovnosti mužů a žen.“ Pp. 8–18 in P. Pavlík et al. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů 2008*. Praha: Nadace Open Society Fund.
- Pavlík, P., M. Appeltová, B. Havelková, L. Bennerová, E. Hejzlarová, M. Kotišová, J. Smiggels Kavková, P. Zařecká, K. Machovcová, M. Hynková, A. Suralová,

- I. Smetáčková, M. Linková, H. Tenglerová, I. Spoustová, M. Lineau. 2008. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů 2008*. Praha: Nadace Open Society Fund.
- Perrons, D. 1999. „Flexible Working Patterns and Equal Opportunities in the European Union. Conflict or Compatibility?“ *The European Journal of Women's Studies* 6 (4): 391–418.
- Pudrovska, T., M. M. Ferree. 2004. „Global Activism in ‚Virtual Space‘: The European Women's Lobby in the Network of Transnational Women's NGOs on the Web.“ *Social Politics* 11 (1): 117–143.
- Sauer, B. 2001. „Vom Nationalstaat zum Europäischen Reich? Staat und Geschlecht in der Europäischen Union.“ *Feministische Studien* 19 (1): 8–20.
- Schunter-Kleemann, S. 2001. „Euro-Club und Regelment der Geschlechter.“ Pp. 171–184 in E. Kreisky, S. Lang, B. Sauer (eds.). *EU. Geschlecht. Staat*. Wien: Facultas.
- Snow, D. A., R. D. Benford. 1988. „Ideology, frame resonance and participant mobilization.“ Pp. 197–217 in Bert Klandermans, Hanspeter Kriese, Sidney G. Tarrow (eds.). *International Social Movement Research. Vol. 1. From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures*. New York: JAI Press.
- Snow, D. A., R. D. Benford. 1992. „Master Frames and Cycles of Protest.“ Pp. 133–155 in A. D. Morris, C. McClurg Mueller (eds.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, London: Yale University Press.
- Stratigaki, M. 2004. „The Cooptation of Gender Concepts in EU Policies: The Case of ‚Reconciliation of Work and Family‘.“ *Social Politics* 11 (1): 30–56.
- Triandafyllidou, A., A. Fotiou. 1998. „Sustainability and modernity in the European Union: A frame theory approach to policymaking.“ *Sociological Research Online* [online] 3 (1) [cit. 20. 2. 2007]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/1/2.html>>.
- Verloo, M. 2005. „Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis approach.“ *The Greek Review of Social Research* (117): 11–35.
- Verloo, M., M. Pantelidou Maloutas. 2005. „Editorial: Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe.“ *The Greek Review of Social Research* (117): 3–10.
- Verloo, M., L. Maratou-Alipranti, K. Tertinegg, J. van Beveren. 2005. „Framing the organisation of intimacy as a policy problem across Europe.“ *The Greek Review of Social Research* (117): 119–148.
- Zippel, K. 2004. „Transnational Advocacy Networks and Policy Cycles in the European Union: The Case of Sexual Harassment.“ *Social Politics* 11 (1): 57–85.